

ERRO MONOSILABIKOAREN TEORIA ETA AEZ-AREN BIRRERAIKETA

0. SARRERA.

- Erro zaharra monosilabikotzat zuen Azkuek ez bezala, Lafon-ek eta Uhlenbeck-ek (1942, 1947) euskal erro ñabarra eta anitza aurkeztu dute: aditz-erro gehienbat monosilabikoaren aldean, izenki-erro disilabikoa (nahiz eta monosilabo eta polisilaboekin) erakutsi digute, batzuen eta besteen barnean ere egitura fonematikoari dagokionez azpisail ugari direlarik.

- Trask-ek (1997) badu hainbat ohar interesgarri AE-ren fonotaktikaz eta morfema egituraz; euskarazko V- aniztasuna... Trask-en erro kanonikoaren formula [(C₁) V (C₂) C₃ V (C₄)] Uhlenbeck-en zerrendak baino murriztago bada ere, zabalegia dela.

- Meillet eta Sapir-ek erakusten diguten legez, anomalia historikoak (lehenagoko erregela eta baldintza zaharragoetarik abiatuaz azal daitezkeen neurrian) berreraiketan interesgarri direlarik, begibistakoa dugu euskarazko erroaren egiturak, historikoki dituen irregularitate guztiak kontuan izanik, iraganean urruti eraman gaitzakeela. Kontrako aukera, erro eredu sailkatze eta zerrendatze soila, metodologikoki erosoago, ustez seguruago eta are zehatzago bide da.

- Erro teoriak eta honen barnean erroaren forma kanonikoak eta horren bilakabideak edozein berreraiketa eta konparaketatan zein hizkuntzaren eboluzioan duen betebeharrak garrantzitsuaren aldarrikapenean datza. Erroaren bilakabidearen azterketak lehen baino urrutiago jotzea ahalmentzen eta zilegiztatzen digu.

1. AE-REN BERRERAIKETA ESTANDARRAZ.

- Gure artean hizkuntz konparaketa oso modu xelebrea burutu da gehienbat. Ez du aitzin hizkuntzaren berreraiketaren bitartez hizkuntz familiarren edo hizkuntza bakanaren bilakabidea eta egitura azaltzea lortu.

- Euskararen iraganaren ikerketan bi aro nagusi ditugu: Mitxelena aurrekoa eta ondokoa. 1950-1964 bitarteko haren lanek erabat aldatu zuten euskararen egitura zaharraz eta historian zein historiaurrean hizkuntzaren bilakabideaz genekiena. Geroztik, Mitxelenak berreraikitako AE-rekin beharko du kontaktu bide horretatik abiatu nahi duenak eta ez beste edozerekin.

- Mitxelenak bere jardunean hots aldaketei eta sistema fonologikoaren berreraiketari eman zien lehenitasuna. Emaitza bezala dugu bost bokal, beste hainbat leherkari (ezpainkaria bakarrik baikenuen /p/), lau txistukari eta sei ozen, guztiak 'fortes' / 'lenes' oposaketaren bitartez lotuak biltzen dituen sistema ezaguna; fonema gisa, bederen, sabaikariak, /f/ edo /m/ kanpo geratzen zirelarik.

(a) Bortitzak: --- t k tz ts N L R

(b) Ahulak: b d g z s n l r + h + 5V

- Murriztapenak:

(a) “**/j/”, “**/w/.

(b) Ozen eta txistukarietako bortitz / ahul oposaketa hitz hasieran ahulen alde eta amaieran bortitzaren alde neutralizatu da.

(c) “**/m/”, “**/r-/”. “**/R-/”.

- Silabaren egitura [(C) V (W) (R) (S) (T)] eta konposatuena (bisilabo + bisilabo) proposatu zuen (Mitzelena 1979):

(a) (C) ezin izan zitekeen edozein kontsonante.

(b) “es extremadamente improbable que en algún momento hayan existido ejemplos de sílabas en que todas las casillas estuvieran cubiertas a la vez”.

- Watkins-ek zioen legez (1990) benetako hizkuntzalaritza historikoa etimologiaren garapenarekin hertsiki loturik da.

- Gurean horrelakorik Mitxelena lanean ikusten dugu: ehundaka eta are milaka hitz edo aldaeraren azalpenak aurreko ia beste hainbat azterketa, dozenaka etimologia eta aitzinforma zahar dira bere berreraiketaren oinarrian eta berreraiketaren emaitza gisa.

- Morfologia diakronikoan Schuchardt-en eta Lafon-en izenak ezinbestean aipatzekoak dira. Hain ezagun ez izan arren, badira Uhlenbeck-en 1942 eta 1947ko bi lan euskal lexikoaren sailkapena helburu dutenak.

- Berea da oraintsu arte izan dugun euskal erroen sailkapenik hoberena edo bakarra (Lafon-ek 1950ean ere gero jarraitua):

- Uhlenbeck-en sailkapena:

(a) Erro monosilabikoak:

(1) Bokalez amaituak: “khe”, “lo”...

(2) Diptongoz amaituak: “gau”, “gai”...

(3) Kontsonantez amaituak, ugariagoak: “hil” “lan”...

(4) Afrikatuz amaituak, ugariak: “antz”, “hats”...

(5) Erreduplikatuak, ez oso ugariak: “gogor”, “konkor”...

(b) Erro bisilabikoak:

(1) VCV eta CVCV, ohikoak eta berezkoak: “aho”, “begi”...

- (2) VCVC eta CVCVC, usukoak: “adin”, “gizon”...
- (3) VCCV eta CVCCV, usukoenak: “argi”, “zaldi”...
- (4) VCCVC eta CVCCVC, ohikoak: “argal”, “bazter”...
- (5) Diptongoarekin: “oihu”, “garai”...

(c) Erro trisilaboak: VCVV eta CVCVV, arraroak: “egia”, “herio”...

2. ARRAZOIAK ALDATZEKO.

- Mary Haas-ek zioenez (1969), hizkuntzalaritza historikoan lau arrazoi mota izan litezke aurreko berreraiketa bat aldatzeko:

- (1) Hizkuntza ahaide bat aurkitzea.
- (2) Aitzinhizkuntza ahaide bat aurkitzea.
- (3) Mailegu zahar aztertugabeak erabiltzea.
- (4) Lehendik ezagun ziren lanabesak modu ezberdin batean erabiliaz edo aztertuz lekukotasunen interpretazio berri bat erdieste.

- Euskalaritzan (1) eta (2) ez dira gertatu azken 40-50 urteotan (Luchaire-k akitaniera euskararekin lotu zuenetik). (3)-ri dagokionez gutxi da aurreratu dena Mitxelenaren ondoren. (4) da, beraz, paradigma-aldaketarako bide eta arrazoi bakarra AE-ren ikerketan.

- Badira urte batzuk Mitxelenaren etimologia eta berreraiketaren paradigmaren morfemen forma kanonikoa ez zela oinarritzat hartzen.

- Benveniste maisuak 1935ean egin zuen bere IE-zko erroaren azterketaren aldeko aldarrikapena, Saussure-ren *Mémoire* eta bestelakoetarik 60 urtetara. Ikerketak oso aitzinaturik ziren ordurako eta Jakobson eta Trubetzkoy-rekin estrukturalismo diakronikoak bere hasikinak jarriak zituen.

- Benveniste-k Meillet-ez zioena hein handi batean ezar dakioke Mitxelenaren lanari. Haren etimologia bildumaren arazoa: horko aitzinformen artean bisilaboak nahiz monosilaboak eta are polisilaboren bat ere, halaber, kontsonantez zein bokalez hasiak, diptongodunak edo gaabeak, silaba ireki nahiz itxitan bukatuak, ia edozein fonema konbinaketa eta ordena... Erroarekiko ezaxola edo morfema mailako erregelekikoa argia da.

- Uhlenbeck-en sailkapenean ere zeresanik ez da falta:

- (1) Sail eta azpisail horien artean guztiek ez dute garrantzia ez kopuru bera.

(2) Nekez pentsa liteke erro eredu guztiak datozela AE-tik.

(3) Ez zaigu ezer esaten euskara historikoan eta AE-n ezin izan zitezkeenez.

- Zergatik ote euskara modernoan izan zitezkeen 900 TVTV-etarik benetan askozaz gutxiago lekukotzea eta horietarik guztiak bitan banatzea? Alegia:

(a) Maileguak: “bake”, “katu”...

(b) Eratorri-konposatuak: “begi”, “dago”...

- Zergatik silaba irekia unibertsal bakarra delarik eta bokalak eta leherkariak sistemako fonema-sailik ugariak? Monosilaboetan kontu hauetarako ez dugu ia ez V- ez -V, baina bai, aldiz, erruz, CVC: “hel”, “gor”, “lats”...

- Lehenago Artiagoitiak (1991) silabaren egiturarekin erakutsi legez, orain erro-sailen zerrenda mugatzerik bazen, partez bederen. Lakarra (1995)ean CVC erro monosilabikoa proposatu nuen AE-rako, zaharrerako bederen. Proposamen honek, ordea, azaltzen zituen, bai, orain arte aipatu murriztapen guztiak (**TVTV, *V-, *-V), baina ezinezko egiten zituen, noski (erro soil gisa) gainerako bisilabo eta polisilabo guztiak ere, direla kodadunak zein kodagabeak.

- AE-rako erro monosilabikoaren teoria berriaren lehen emaitzak:

(1) – Etimologia berriak eta CVC erro monosilabo artean ezezagunak atera ziren. Zenbat eta zehatzago jokatu, orduan eta CVC gehiago sortu: CVC izanik proposatutako erroa, orduan ezin onar zitezkeen “hortz” eta ez “pertz” ere erro zahar horien artean. Lehen kasuan “hor” `zakur handi` dugunez, zatiketa erraza dugu. Bigarrenean ez da horrelakorik, baina “-RS” onartezin hori ez denez erro-gai honek duen ezintasun bakarra (cf. “p-”), ez litzateke ideia txarra “pertz” mailegutzat hartu eta “percha”-rekin demagun erkatzea (cf. “motz” < “mocho”).

- CVC forma kanoniko horretatik gora direnak soilik eratorri-konposatu izan daitezkeenez, erro eta afijo zahar ihartuak ez eze maileguak ere agertzen dira. Mitxelenak (1964) arrazoi formalengatik zenbait hitz mailegu gisa azaldu zituela (“abadagaune”, “apukadu”, “dollar”...), orain bat edo beste (“zema”, “*ardano”...) zerrendari erans dakiogegu.

(2) Lexikoaz landa, forma kanonikoaren azterketak gramatika zaharra ere argitzeko laguntzerik ere eman zuen:

(a) Erreduplikazioak aurkitu genituen, lehen ezagut zitezkeenak baino ugariago: “odol”, “adar”, “zezen”... lehenagotik ezagutu “gogor” eta “gog”-ri gehituaz.

(b) “Samur”, “labur”, “sakon”, “samin”, “gibel”... hartzen baditugu, “sa”, “la” eta “gi” aurrizkiak ateratzen zaizkigu, “*bel”, “*bur”, “*zen”, “*bin” eta gainerako erro ezagun eta ezezagunen aldamenean. Hasiera batean, aurrizkien aurkako aurreiritzi batengatik funtsean,

“*sa-”, “*la-” eta “*gi-” ere erro gisa azaldu nituen. Alabaina, erroen tamainarik ez dutelarik eta –C erorketarik ezin onar genezakeelarik, batetik, eta bestetik, benetako erroen autonomia ez esanahirik ez izaki, hor aurrizkiak ditugu ezer izatekotan, artean IS-an inork aurkitu ez dituenak.

- (3) CVC erro monosilabikoak euskara eta edozein hizkuntzaren artean egin litekeen edozein erkaketa zehazten, mugatzen eta oinarritzen du. Erroaren forma kanonikoa benetan epe luzeko ezaugarria baita argiro. Kontuan badugu semitikoz erroa [C-C-C] azken 5000 urtetan dela horrela edota aitzinkartvelikoz [CCCCVCC] posible zela, aitzinfamilia batak nahiz besteak aukera gutxi emango bide digute euskararen ahaide izateko (Lakarra 1998).

3. ERROA ETA ETIMOLOGIA FORMALA.

- AEZ-erako CVC erro kanonikoa proposatzeak ez soilik maileguetan edo eratorrietan aurkitzen dugun **TVTV, baizik eta gainerako bisilabo eta polisilabo guztiak bilakatzen ditu ezinezko, hots, mailegu edo konposatu-eratorri lexemak izatekotan. Oso emaitza desegokia dirudi, asko baitira euskara historikoan bisilaboak eta polisilaboak eta egitura askotarikoak eta baita CVC ez diren hainbat monosilabo ere. Trask-ek (1997) adierazi zuenez Lakarra (1995)ean izandako emaitzak gorabehera beste anitz beharko zela, batetik, eta honela berreraiktako aitzinhizkuntza Mitxelenaren k. a.-ko 1. milurtean akabukoa baino anitzez zaharragoa, bestetik.

- Uhlenbeck-ek proposatu bidetik ez etimologia edo erroak eurak, baizik eta erro-sailak direla ikergai nagusi: “je recherche non pas de étymologies, mais des types”.

- Ondoko bost multzootan koka genitzake euskara modernoko edozein erro-sailletako hitzak:

- (1) Maileguak.
- (2) Aldaerak.
- (3) Eratorri-konposatuak.
- (4) Fonosinbolismoak.
- (5) Etimologia ezezagunekoak.

- Edozein jabe litekeenez, soilik (5)ekoek dute aukeraren bat AE-ko (hobe, beharbada, EBZ-eko) izateko; alabaina, aukera duten arre, ez da oraindik segurtasunik. Etimologia gabe geratu direnak, horiek EBZ-eko izango dira. Badira bi iragazki, bederen, gainditu beharreko: fonotaktikoa eta geografikoa. Lehendabizikoari dagokionez, edozeinek onartuko bide luke (egitura horrekin, bederen) ez direla AE-rako hautagai /m/-z hasiak edo /m/ bat beren baitan dutenak, edota leherkariz amaitzen direnak.

- Bigarrenari dagokionez, gaur aislatuen dauden aldaerak aukera gehiago dute noizbait orokorrak eta lehenago EBZ-eko eta AE-rako izan daitezen. Iragazkiak gainditu ondoren, ezin seguru izan hondar guztiak AE-ko diren.

- Ohartzekoa da erro eredu monosilabikoaren eta gainerakoen arteko ezberdintasuna: lehendabizikoak izan zitezkeen erroetarik %-eko aipagarria lekukoturik du, lekukotasun horietarik mailegu gutxi eta etimologia ezezagun asko, eta azken hauen artean ia guztiek gainditzten dituzte irizpide fonotaktiko eta geografikoak; bisilabo gehienek oso lekukotasun-portzentai eskasak dituzte eta portzentaiak izan zitezkeen erroen osokoa txikia denean igotzen dira soilik.

- Bestalde, mailegaketa portzentai altuak dituzte, batez ere bokalez, kodagabe, amaitzen direnen artean. Beren fosilak (hau da, iragazki fonotaktiko zein geografikoak gainditzten dituztenak etimologia gabeen artean) eta beren portzentaiak oso urriak dira.

- Orain arte, erkaketarako corpusean inongo berreraiketarik gabeko euskara historikoko morfemak erabili ditugu. Edozeinek daki berreraiketarik axalekoenean ere hainbat monosilabo sortzen dela. Beraz, CVC erro monosilabo historikoen zerrendan ez soilik “gor”, “hel”, “har” edo “gal” baizik eta “*kus”, “*thor”, “*bil”, “*ban”, “*gon”, “*bel” estandarrak ere gehituko bagenitu bikoiztu egingo litzateke monosilabo gauzatuen portzentaia, erdira edo gutxiagotara jaitsiko bertako maileguena, bikoiztu etimologia ezezagunekoa eta irizpideak gainditzten dituztenak, nabarmena baita monosilabo gehienak orokorrak direla eta ez dialektalak bisilabo asko bezala.

- Eta oraindik ez dugu berreraiketa berriaren emaitzarik erabili: “*han”, “*ger”, “*dar”, “*dol”, “*der”, “*din”, “*zen” eta, seguruenik, “*khats”, “*khotz”, “*thal”...

- Ikergai garrantzitsu dugu erro-eredu monosilabo horren eraldaketa eta monosilaboen hedadura, itxuraz garai aski modernoetan, hots, itxura guztien arabera EBZ-a baino beranduago data bat ematekotan.

4. BEHIN-BEHINEKO ONDORIOAK.

(1) - Lan honetan 1995ean argitaraturiko batean lehendabizikoz markatutako erro-hertsapen baten (**TVTV) formula orkor eta esaguratsuagoaren (**CVCV) eta horren hurbileko eta urrutiagoko etorkiez eta ondokoez aritu gara. 1995ean erro-eredu honen falta (gauzatzen diren hitzak askorekin gehienik mailegu (“bake”, “bike”...) edo eratorri-konposatu (“bada”, “begi”...) zahar edo berri izaki) lehenagoko erro bisilabo guztienarekin lotzen nuen zuzenean, Uhlenbeck-engandik, euskal erro zaharrak gehienbat bisilaboak zirela zioen ustearen aurka.

- Geroztik ez dut ikusten arrazoirik azken ondorio hau aldatzeko aitzineuskara zaharrenarentzat: etimologia-lanak hasixeak baino ez badira ere, lehen bisilabotzat genituenak orain monosilabo konbinaketaren bitartez edo mailegu gisa (“*ardano”, “*gaztana”) azaldu ahal bide ditugu.

- Ez dut aurkitu eta inork ez du deskribatu aurreko bibliografian, bisilabo > monosilabo aldaketa prozesu orokor zahar eta zabalik; badira, bai, “bat” < “barda”, “dut” < “*duda” eta beste zenbait baina gutxiegi eta garbiegi, eta

modernoegi ezertarako itxura guztien arabera. Areago dena, leherkariak dituzte amaieran monosilabo moderno horiek, -T ezinezkoa dugularik AE-z. Ez dirudi, orobat, “ke” ≈ “eke” eta beste zenbait bikotek ere bisilaboen lehentasuna ezartzen lagun bide gaitzakeenik: kasuak gutxi dira, (Nafarroako) esparru are urriagokoak eta azentu mota jakin bat lotutako arrazoi ezezagunekoak ditugu. “torri”, “kusi”... ezin, bada, bisilabo ≈ monosilabo alternantziatzat aurkeztu, are gutxiago euskalki guztiak edo gehienak ukitzen dituen alternantzia orokortzat.

- (2) - Hainbat dira erro-eredu bisilabiko horietan berrikuntza (mailegu, aldaera zein eratorpen-konposatu gisa) zaldu ahal ditugunak eta gehiago ere izango bide dira horretara jarriz gero erro horietarik ezagutuko ditugun (5)eko kideak.

- Lehendik susmatzen genuen bezala, TVTV-ren ezintasunak eta monosilabismoak jatorrizko lexema-erroek (hots, partikula gramatikalak, onomatopeiak, mailegu eta gainerakoez at) silaba-buru zein silaba-buztan -T saileko hotsez landakoa beharrezko zutela erakutsi uste dut. CVC zen, dirudenez, AEZ-ren erro kanonikoa, C-, -V- zein -C horien aldaera eta ugalketa ugariekin. 1995eko lanean ere nahikoa argi geratu zen C- horren beharra are monosilabo modernoetan eta, zehaztasun gutxiagorekin, orduan -CC bikoitza ere onartzen baikenuen, isatsekoarena ere. Gogotan badugu -T ezinezko dela, horrenbestez edozein -TV (bai TVTV eta baita RVTV, SVTV zein hVTV ere) ezinezko dira -V atzizkiarekin; izan litezke, ordea, CVR-V eta CVS-V, “*barr-u” eta agian “*larr-u” zein “hez-i” edo “gaz-i” bezalakoak, -V horiek moztetakoan dakusagunez. Baldin eta -TV atzizkia proposatzen bada, orduan erro monosilabikoak CV, silaba ireki hutsez osatua beharko du izan. Ez da horrelakorik ordea, euskara modernoan ere eta ez da ikusten kontrakoa zergatik berreraiki goragoko garaietarako.

- Badira arrazoi zehatz eta garrantzitsuak CVC erro-eredu hori (eta ez besterik) zela esateko AEZ-eko lexemena:

- (1) CV erako zenbait morfema (“lo” eta “ke” adibidez), CVC zaharrago baten aldaera ez diren neurrian, onomatopeia edo fonosinbolismo fenomenoekin lotuak direla nago, beste hizkuntza batzuetan bezala.
- (2) CVCC erroetan (“hortz”, “bortz”, dagoeneko ezagunetan, esaterako) -CC horiek (kasu guztietan “Rtz”) hitzaren izaera ez soila baina atzizkidunaren seinale izan behar dute. “*hor-tz” (cf. “can-ino”, “*bor-tz” (cf. “borobil” eta “*pen-que”)... Horrela zatika ezin direnean gogoan izan beharko dugu inoiz -CC mailegu-ezaugarri ere (bakar edo beste aztarrenen baten kide, cf. “pertz”) izan litekeela: gogora antzeko aztarna ezagunetarako “baradizu” / “paraiso” edo “zekürü” / “sekula” famatuak.
- (3) CVC baino erro txikiagoak (CV-, demagun) ez direla lexemetako erro-eredu onargarri uste badugu, “*la-gun”, “*la-bur”, “*sa-bel”, “*sa-kon”, “*sa-mur”, “*gi-zen”, “*gi-bel”... ez lirake konposatu arruntak, `aurrizki-erro´ konbinaketak baizik. Aurkako aukera CV-lehenagoko CVC higitu bat dela suposatzea litzateke, baina -C > Ø aldaketa ez da konposaketa-eratorpenean ez bestetan Erdi Aroa baino lehen lekukotzen.

(4) Oraingoan bederen, **CV eta **VC erro hertsapenak lotuak bide dira konposatu bisilabo kodagabeen (goiko **CVCV haren eta baita **CVCVC nahiz **CVCCV lagunen) ezintasunarekin ere.

Honek guztiak, bada, ez soilik **TDTV eta **bisilabo / polisilabo hertsapenak baizik eta baita **CVCV, **V- eta **-V ere, eta are **CC ezartzera garamatza, lehenagotik ezagutzen genituen **CC- eta **-T kanpo.

(3) - Gehienok izan gaitzke ados erro-eredu batek mailegaketa ugaria, hitz eratorpen-konposaketa eskasa eta (5) saileko etimologia ezezaguneko kide gutxi baditu erro-eredu horrek ez duela aukera handirik oso zaharra izateko. Orobat, baldin eta beste erro-eredu batek puntu hauetan juxtu kontrakoa erakusten badu, orduan ere ez bide genuke zalantzarik bere zahartasuna aldarrikatzeko.

- Mailegu portzentaiena da erizpide negatibo bakarra: hots, CVfV ereduak % 60 mailegurekin lekukotutako erroen artean ez dirudi AE-rako ez beranduagoko garaietarako oso hautagai ona; orobat TDTV % 42'18-rekin. Hobexegoak CVC-renak % 7'8-rekin; are gehiago, zifra hau % 6'2-ra jaisten da dagoeneko 'biluztutako monosilaboak' kontuan harturik eta etorkizunean, gutxi edo asko, proportzio hori jaitsi egingo da itxura guztien arabera, polisilaboen etimologiak aurrera egiten duen neurrian. Ezin itxaron daiteke horrelakorik, noski, eredu bisilaboetan.

(4) - (C)VCVC-k bai CVCV eta baita (C)VCCV eta (C)VCCVC baino zaharrago dirudi bi taula hauek gogoan; hau honela frogatuko balitz, monosilabo zaharraren hazkundera hasiera batean ez atzizkien (-(C)V) bitartez eta ez konposatuaren ildotik (CVC + CVC) baizik eta aurrizki eta zatikako erreduplikazioarenetik izan zela ondorioztatu beharko genuke.